

## Tekmeria

Vol 2 (1996)



Άπελευθερωτική επιγραφή από ιερὸ τῆς Ἐνοδίας (Ἐξοχή Κοζάνης)

Π. Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ, Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ

doi: [10.12681/tekmeria.109](https://doi.org/10.12681/tekmeria.109)

### To cite this article:

ΝΙΓΔΕΛΗΣ Π. Μ., & ΣΟΥΡΗΣ Γ. Α. (1996). Άπελευθερωτική επιγραφή από ιερὸ τῆς Ἐνοδίας (Ἐξοχή Κοζάνης). *Tekmeria*, 2, 69–81. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.109>

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΕΝΟΔΙΑΣ  
(ΕΞΟΧΗ ΚΟΖΑΝΗΣ).

Τίς τελευταίες δεκαετίες ο αριθμός των απελευθερωτικών επιγραφών από τη ρωμαϊκή επαρχία της Μακεδονίας έχει αυξηθεί σημαντικά χάρη στο μεγάλο αριθμό των σχετικών επιγραφικών κειμένων που βρέθηκαν κυρίως στο ιερό της Μητρος Θεῶν Αὐτόχθονος στή Λευκόπετρα Ἡμαθίας καὶ δευτερευόντως σέ ἄλλα ἱερά τῆς κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Μακεδονίας.<sup>1</sup> Ἐνα ἀπό αὐτά εἶναι τό ἱερό τῆς θεᾶς Ἐνοδίας, τό ὁποῖο πιθανότατα βρισκόταν στή θέση Δεύτερο Ρέμα τοῦ χωριοῦ Ἐξοχή τοῦ νομοῦ Κοζάνης δίπλα σέ δρόμο πού συνέδεε τήν περιοχὴ μέ τή Βέροια καὶ τήν Κάτω Μακεδονία.<sup>2</sup> Ἀπό τή θέση αὐτή προέρχονται μεταξύ ἄλλων τρεῖς ἤδη δημοσιευμένες απελευθερωτικές πράξεις.<sup>3</sup> Ἡ νέα απελευθερωτική επιγραφή πού δημοσιεύουμε ἐδῶ ἐντοπίστηκε στήν ἴδια μέ τίς προαναφερθεῖσες θέση.<sup>4</sup>

Μουσείο Κοζάνης ἀρ. εὐρετηρίου 1003. Πλάκα ἀπό γκριζοπράσινη σκληρὴ ντόπια

---

1. Κατάλογο τῶν απελευθερωτικῶν επιγραφῶν τῆς Μακεδονίας πού δημοσιεύθηκαν ὡς τό 1987 παραθέτει ὁ Μ. Hatzopoulos, "Artemis Digaia en Macédoine", *BCH* 111 (1987), 403-404 (βλ. ἐπίσης *Bull. épigr.* 1988, 826). Γιά ὀρισμένες νέες απελευθερωτικές επιγραφές ἀπό τή Μακεδονία πού ἔχουν δημοσιευθεῖ ἔκτοτε βλ. Α.Κ. Βαβρίτσα, "Ἐπιγραφές ἀπό τήν Ἀρχαία Ἐδεσσα", *Ἀρχαία Μακεδονία* IV 1983, Θεσσαλονίκη 1986, 53 κέξ. (Ἐδεσσα) πρβλ. *Bull. épigr.* 1988, 835 ἐπίσης *SEG* 36 (1986), 616-621· Φ.Μ. Πέτσας, "Τ. Κλαυδία Πρόπλα μητροῦ Θεῶν. Ἀναθηματικός βωμός καὶ προβληματικές επιγραφές ἀπό τή Λευκόπετρα Βέροιας", *Ἀφιέρωμα εἰς τόν Κ. Βαβοῦσκον*, Θεσσαλονίκη 1992, 319 - 27 (Λευκόπετρα) πρβλ. *Bull. épigr.* 1994, 399 καὶ 1995, 415 ἐπίσης *SEG* 42 (1992), 609 - 614· Α. Panayotou - Ρ. Chrysostomou, "Inscriptions de Bottiée et d' Almopie" *BCH* 117 (1993), 362 (Ἐδεσσα), 378 (Κύρρος), 384 (Γιαννιτά) πρβλ. *Bull. épigr.* 1994, 403, 410· Μ. Β. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine*, Athènes 1994, 64 κέξ. (Βέροια).

2. Γιά τήν πιθανή θέση τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐνοδίας βλ. G. Daux, *BCH* 83 (1959), 697· L. Robert, Une déesse à cheval en Macédoine, *Hellenica* XI - XII (1960), 589 καὶ τελευταία Π.Χ. Χρυσοστόμου, *Ἡ Θεσσαλικὴ Θεὰ Ἐν(ν)οδία ἢ Φεραία Θεὰ*, ἀδημ. Διδ. Διατριβὴ Θεσσαλονίκη 1991, 120-1.

3. Ἀ. Ριζάκης - Ἰ. Τουράτσογλου, *Ἐπιγραφές Ἄνω Μακεδονίας* (στό ἐξῆξ *ΕΑΜ*), Ἀθήνα 1985 τόμ. Α' ἀρ. 116 καὶ 117 α, β.

4. Βλ. Γ. Καραμήτρου, *ΑΔ* 38 (1983) [1988] Β2 Χρονικά, 307 - 8, ὅπου μνημονεύεται

πέτρα με άκανόνιστο περίγραμμα που παρουσιάζει φθορές στην άριστερή της πλευρά. Η επιγραφή βρέθηκε τό 1983 όπου και οι άλλες τρεις γνωστές απελευθερωτικές επιγραφές του ιερού της Ένοδιας, δηλ. στον άγρό του Ί. Εύσταθιάδη, στο πλαίσιο έρευνητικών τομών που διενήργησε ή ΙΖ΄ Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, έπειδή ή θέση επρόκειτο νά καλυφθεί από αποθέσεις τών λιγνιτορυχείων τής ΔΕΗ Πτολεμαΐδος. Διαστάσεις πέτρας: ύψος 0,68 μ., μέγιστο πλάτος 0,41 μ., πάχος 0,11 μ. Ύψος γραμμάτων 0,01 - 0,025 μ. Διάστιχα 0,05 μ. Η γραφή είναι άμελής (βλ. εικόνα).

Έτους δνσ' σεβασ-  
 του κέ <α>στ' <sup>vac</sup> Δύ||υ||σ-  
 στρον δωδεκά-  
 4 τη οΰσας τε-  
 λετήσ κέ συ-  
 ναγωγής Αύρη-  
 λεία Ιουλεία ή  
 8 προχρηματείσα-  
 σα Άμύντου έχαρι-  
 [σ]άμην θεῶ Ένοδί-  
 α όνόματι Έρμην  
 12 δοϋλον. Βούλομε τόν  
 τής ζοής χρόν<ον> προσ-  
 μεϊνέ μοι κέ γηροβοσκήσε  
 ύτηρετοϋ<ν>τα τή θεῶ τέσ  
 16 έθειμοις συναγωγές, ύγε  
 δέ αϋτόν μετά τήν έμή  
 ν <sup>vac</sup> τελευτήν άνεπίλη ||π||-  
 πτον

Στ. 2. Κάτω από τό “όμκρον” τής χρονολογίας διακρίνεται κάθετη κεραία που δίνει τήν έντύπωση ότι τό γράμμα θά μπορούσε νά έκληφθει και ώς “q”.

Όπως στίς άλλες παρόμοιες επιγραφές τής Μακεδονίας ή παραπάνω απελευθέρωση γίνεται μέ τή μορφή δωρεάς σέ θεότητα, ή όποία δηλώνεται μέ τό σύνηθες ρήμα *έχαρισάμην*<sup>5</sup>. Σύνηθες στίς σχετικές επιγραφές είναι και τό λεξιλό-

---

μεταξύ τών εύρημάτων τής άνασκαφής στον άγρό του Ί. Εύσταθιάδη και ή δημοσιευμένη έδῶ επιγραφή. Έκτενέστερη αναφορά στό περιεχόμενό της γίνεται από τόν Π. Χρυσοστόμου, *ό.π.* 129 - 30, χωρίς ώστόσο νά δημοσιεύεται τό κείμενο. Εύχαριστίες όφείλουμε στήν κ. Γ. Καρραμίτρου - Μεντεσίδου για τήν άδεια μελέτης και δημοσίευσης τής επιγραφής.

5. Βλ. π.χ. *ΕΑΜ*, 116 α στ. 6 και β στ. 5 και Φ. Πέτσα, “Οί χρονολογημένες επιγραφές από τό ιερό τής μητρος Θεών Αϋτόχθονος στή Λευκόπετρα”, *Πρακτικά του Η΄ Συνεδρίου*

γιο μέ τό ὁποῖο καθορίζονται οἱ ὑποχρεώσεις τοῦ δούλου, δηλ. ἀφενός τῆς “πα-  
ραμονῆς” του καθ’ ὅλη τή διάρκειά τῆς ζωῆς τῆς κυρίας του (τόν τῆς ζοῆς  
χρόν<ον> προσμεῖνέ μοι) καί ἀφετέρου τῆς ὑπηρεσίας πού ὄφειλε νά προσφέ-  
ρει στό ἱερό τῆς Ἐνοδίας κατά τό ἴδιο χρονικό διάστημα (ὑπηρετοῦ<ν>τα τῆ  
θεῶ)<sup>6</sup>. Ἡ σύνδεση τῆς παραμονῆς μέ τήν ὑποχρέωση πρὸς γηροκομία (γηροβο-  
σκῆσε), πού γίνεται ἐδῶ ἐμφατικά μέ τή χρήση τοῦ ρήματος βούλομε, ἀπαντᾷ  
σποραδικά καί σέ ἄλλες ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές τόσο τῆς Μακεδονίας ὅσο  
καί ἄλλων περιοχῶν.<sup>7</sup>

Τό ἔτος κατά τό ὁποῖο πραγματοποιεῖται ἡ ἀπελευθέρωση δηλώνεται μέ δύο  
τρόπους, δηλ. μέ τήν ἀκτιακή (ἔτους σεβαστοῦ<sup>8</sup> δνο<sup>9</sup>: [254] - 31=223μ.Χ.) καί τή

*Ἑλληνικῆς καί Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς* (στό ἐξῆς *Πρακτικά*), Ἀθήνα 3-9 Ὀκτωβρίου  
1982, Ἀθήνα 1984, 286 κέξ. γιά τή χρήση τοῦ ρήματος στίς ἐπιγραφές τῆς Λευκόπετρας.

6. Γιά τό λεξιλόγιο αὐτό βλ. *EAM*, 116 καί Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 292-3.

7. Βλ. π.χ. τήν ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή ἀπό τήν Ἐδεσσα Π. Παπαγεωργίου, “Κυ-  
ρίας θεᾶς Μᾶ ἀνικήτου ἐπικούου ναός ἐν Ἐδέσση τῆ Μακεδονικῆ (Βοδενοῖς) καί 14 ἐπι-  
γράμματα”, Ἀθηνᾶ 12 (1900), 70 ἀρ. 1 (πρβλ. Φ. Πέτσας, *Μακεδονικά* 15 [1975], 22 καί  
SEG 28 [1978], 543) στ. 5 κέξ. ὅπου λέγεται [θεᾶ] Μᾶ ἀνικήτ[ω] ἔχαρ[ι]σόμεν ἔχο[υ]σα  
τριῶν τέκνων δίκην, ἐφ’ ὅσον τε ζῶω ἀπό ἑαυτο<ν> μέ τραφήνη ... καί τήν ὄνην ἀνέθηκ[α]  
καί τῆς ζοῆς χρόνον μοι εἶνα προσμένη· πρβλ. SEG 36 (1986), 590 στ. 24 ... εἰς τήν διεξα-  
γωγὴν τοῦ γῆρος βλ. ἀκόμη τίς ἀπελευθερωτικές πράξεις ἀπό τοὺς Δελφούς SGDI, 1723  
στ. 6 κέξ. (170-157/6 π.Χ.) ... ὥστε παραμείναι Φαινέαν παρὰ Ἀπολλόδωρον ἕως κα ζῆ  
Ἀπολλόδωρος, καί γηροτροφήναι Φαινέαν Ἀπολλόδωρον ... καί SGDI, 1731 στ. 6 κέξ.  
(170-156/6π.Χ.) παραμεινάτω δὲ Κίντος παρὰ Εὐφρόνιον ἄχρι οὐ κα ζωῆ Εὐφρόνιος  
ἀνένκλητος ὦν καί ποῖων τὸ ποτισσάμενον πᾶν καί τρέφων Εὐφρόνιον κλπ. Γιά τή χρη-  
ση τῆς λέξεως γηροβοσκεῖν στοὺς πατύρους βλ. R. Taubenschlag, “La γηροκομία dans le  
droit des papyrus”, *RIDA* 3 (1956), 173 - 9 (=Opera Minora II, Warszawa 1959, 340-345) καί  
στίς γραμματειακές πηγές βλ. Κ. Σ. Κόντου, “Γηροβοσκός, γηροτρόφος, γηροκόμος”,  
Ἀθηνᾶ 19 (1907), 30-37.

8. Γιά τοὺς στίχους 1 - 2 τῆς ἐπιγραφῆς θά μπορούσε νά προταθεῖ ἐνδεχομένως ἡ ἀνά-  
γνωσις ἔτους δνο<sup>9</sup> σεβασ(τοῦ) τοῦ κέ. Προτιμήσαμε τήν ἀνάγνωσις σεβαστοῦ κέ, ἐπειδή  
ἀπό ὅσο γνωρίζουμε, στίς ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας δέν παραδίδεται μία τέτοια συ-  
ντομογραφία γιά τή λέξη σεβαστός (βλ. τοὺς καταλόγους τῶν ἐπιγραφῶν μέ ἀκτιακή καί  
μακεδονική χρονολογία πού παραθέτει ὁ M.N. Tod, “The Macedonian Era”, *ABSA* 23  
[1918-9], 206 κέξ., 24 [1919-1921], 54 κέξ. καί τοῦ ἴδιου “The Macedonian Era  
reconsidered”, *Studies presented to D. M. Robinson*, Saint Louis Missouri 1953 τόμ. II, 382  
κέξ.). Ἀντίθετα, συναντοῦμε ἐπιγραφικά παράλληλα πού ὑποστηρίζουν τήν προκρι-  
θεῖσα ἀνάγνωσις· βλ. π.χ. τήν ἀπελευθερωτική πράξη ἀπὸ τῆ Βέροια (τοῦ 261 μ.Χ.) πού  
δημοσιεύει ὁ Ἀ. Ὁρλάνδος, “Βεροίας Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι”, 2 (1916), 147 ἀρ. 3 (= SEG  
16 [1959], 392) στ. 1-2: [Ἐτ]ους γασ<sup>9</sup> σεβ[ασ]τοῦ καί θυ<sup>9</sup> (γιά τή διόρθωση τῆς μακεδο-  
νικῆς χρονολογίας στήν ἐπιγραφή αὐτή βλ. M. N. Tod, “The Macedonian Era”, *ABSA* 23  
[1918-9], 207 καί ἀνεξάρτητα Ἴ. Τουράτσογλου, “Προσθήκαι καί διορθώσεις εἰς ἐκδεδο-  
μένας ἐπιγραφὰς ἐκ Βεροίας”, *AAA* 4[1971], 210) καί ἀκόμη τήν ἀπελευθερωτική πράξη

μακεδονική χρονολογία (<α> στ': [371]-148=223 μ.Χ.). Ἡ παράλειψη τοῦ ψηφίου τῶν μονάδων οφείλεται προφανῶς σέ ἀβλεψία τοῦ χαρακτι. Παρόμοια λάθη στίς χρονολογίες, ἄν καί σπάνια, ἀπαντοῦν καί σέ ἄλλες ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας.<sup>9</sup> Ἡ δωδεκάτη τοῦ μηνός εἶναι κατά πάσα πιθανότητα ἡ ἡμέρα ἢ μία ἀπό τίς ἡμέρες τῆς ἑορτῆς τῆς θεᾶς, ἐπειδή ἡ λέξη *τελετή* τῆς ἔκφρασης *οὔσας τελετῆς καί συναγωγῆς* μπορεῖ νά σημαίνει ἀπλῶς ἑορτή.<sup>10</sup> Ὅτι ὀρισμένες ἀπελευθερώσεις δούλων δι' ἀφιερώσεως πραγματοποιοῦνταν τήν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῆς θεότητος στήν ὁποία δωρίζονται, πιθανῶς γιά νά δοθεῖ πανηγυρικός χαρακτήρας στήν πράξη, ἀποδεικνύεται ἀπό ἀνάλογη δωρεά στή θεά Πασικράτα πού βρέθηκε στό *Suvodol* (κοντά στήν Ἡράκλεια Λυγκηστιδα), ὅπου διαβάζουμε *ἔτους θκυ* (=281 μ.Χ.) *Δεσίου ἐνάτη ἑορτῆς ἀγομένης θεᾶς Πασικράτας*<sup>11</sup>.

Τά ἀναφερόμενα στήν ἐπιγραφή πρόσωπα, δηλ. ἡ ἀναθέτρια Αὐρηλία Ἰουλίαι καί ὁ δούλος τῆς Ἐρμῆς δέν εἶναι γνωστά ἀπό ἄλλου. Τό ὄνομα Ἐρμῆς εἶναι σύννητες μεταξύ τῶν δούλων τῆς Μακεδονίας<sup>12</sup>, ἐνῶ ἀπό ὀνοματολογική ἀποψη ἐνδιαφέρων παρουσιάζει ὁ φραστικός τύπος *ἡ προχορηματίσασα Ἀμύντου* πού ἀπαντᾷ, ὅσο γνωρίζουμε, γιά πρώτη φορά σέ ἐπιγραφή τῆς Μακεδονίας. Ὁ τύπος αὐτός ἀποτελεῖ προφανῶς παραλλαγή τοῦ γνωστοῦ ἀπό ἐπιγραφές (τῆς

---

ἀπό τή Λευκόπετρα (τοῦ 171 μ.Χ.) Φ. Μ. Πέτσας (σημ. 1), 326 ἄρ. 1 (*SEG* 42 [1992], 609) στ. 1 *ἔτους βσ' σεβαστοῦ <τοῦ> καί θιτ'*, ὅπου ἡ συμπλήρωση τοῦ ἐκδότη, μέ βάση τά ὅσα ἐπισημάνθηκαν παραπάνω, δέν εἶναι κατά τή γνώμη μας ὑποχρεωτική (ἡ ἴδια παρατήρηση ἰσχύει καί γιά τή χρονολογία μᾶς ἄλλης, ἀδημοσίευτης ἀκόμη, ἀπελευθερωτικῆς πράξης τοῦ 239 μ.Χ. ἀπό τό ἴδιο ἱερό γιά τήν ὁποία ὁ Φ. Μ. Πέτσας, "Τελική κατάταξη τῶν χρονολογημένων ἐπιγραφῶν ἀπό τό ἱερό τῆς Μητροῦς Θεῶν στή Λευκόπετρα", *Ἀρχαία Μακεδονία* V, [Θεσσαλονίκη 10 - 15 Ὀκτωβρίου 1989], Θεσσαλονίκη 1993, 1265, προτείνει τήν ἀνάγνωση *ἔτους αοσ' σεβαστοῦ <τοῦ> καί ζπτ' μηνός Δείου ηι*).

9. Βλ. Μ. Ν. Tod, "The Macedonian Era reconsidered" (προηγ. σημ.) 387 σημ. 5· Φ. Μ. Πέτσας (σημ. 1), 327 ἄρ. 5 καί ἀκόμη τίς περιπτώσεις πού περιλαμβάνονται στόν κατάλογο τόν ὁποῖο παραθέτει ὁ τελευταῖος στήν ἐργασία του "Τελική κατάταξη τῶν χρονολογημένων ἐπιγραφῶν ἀπό τό ἱερό τῆς Μητροῦς Θεῶν στή Λευκόπετρα" (προηγ. σημ.), 1263-5 *passim*.

10. Βλ. Ο. Kern RE V A 1 (1934), λῆμμα *Telete*, στήλ. 393 κέξ. "Ἄν ἡ ἑορτή εἶχε παράλληλα καί μυστηριακό χαρακτήρα, λόγω τῆς κατεξοχῆν χθόνιας φύσης τῆς Ἐνοδίας ὡς θεᾶς τοῦ Κάτω κόσμου καί τῶν νεκρῶν (βλ. Π. Χρυσοστόμου *ὁ.π.*, 178), θά ἦταν παρακινδυνευμένο νά λεχθεῖ μόνο μέ βάση τή μαρτυρία αὐτή.

11. Ν. Vulić, *Spomenik* 98 (1941 - 8), 24 κέξ. ἄρ. 58 (= S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit*, München 1977, 381, ἄρ. 210) στ. 1-3.

12. Σύμφωνα μέ τόν Φ. Πέτσα, *Πρακτικά*, 288, τό ὄνομα Ἐρμῆς εἶναι τό συνθηθέστερο μεταξύ τῶν δούλων στίς ἐπιγραφές τῆς Λευκόπετρας. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἀκόμη ἡ χρήση τοῦ ὄρου *δοῦλος*· ὁ ὅρος ἀπαντᾷ περιορισμένα στίς σχετικές ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας.

Μακεδονίας ἀλλά καί ἄλλων περιοχῶν) τύπου *ὁ/ἡ πρίν* + γενική πατρωνυμοῦ, ἐνῶ βρῖσκεται ἐγγύτερα στόν ἐπίσης ἐπιγραφικά μαρτυρημένο τύπο *ὁ πρίν (τάχιον, πρότερον) χρηματίσας* + ἑλληνικό κύριο ὄνομα· καί οἱ δύο τύποι χρησιμοποιοῦνται μετά τό 212 μ.Χ. Ὅπως συμβαίνει σέ ἰκανό ἀριθμό ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν ἀπό τή Λευκόπετρα ἡ χρήση του θά μποροῦσε ἐνδεχομένως νά ἐρμηνευθεῖ ὡς μέσο γιά νά διευκρινισθεῖ ἡ ταυτότητα τῆς κυρίας καί νά ἀποφευχθεῖ σύγχυση μέ ἄλλες ὁμώνυμες ἐλευθερώτριες, ἀνάγκη πού γίνεται κατανοητή ἀπό τή νομική φύση τοῦ κειμένου<sup>13</sup>. Ὁ παραπάνω φραστικός τύπος δείχνει ἐπίσης ὅτι ἡ ἀναθέτρια ἔφερε καί πρίν ἀπό τό 212 μ.Χ. τό *gentilicium* Ἰουλία ὡς ἀπλό κύριο ὄνομα καί ὄχι ἐπειδή ἦταν κόρη ἐνός Ρωμαίου πολίτη πού ὀνομαζόταν Γ. Ἰούλιος Ἀμύντας<sup>14</sup>.

Ἡ νέα ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή διαφοροποιεῖται ὡς πρός τήν ὀρολογία τῆς ἀπό τό σύνολο τῶν ὁμοειδῶν τῆς Μακεδονίας σέ δύο σημεία: α) ὡς πρός τήν ἔκφραση πού καθορίζει τίς ἡμέρες κατά τίς ὁποῖες ὁ δοῦλος πρέπει νά προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του στό ἱερό τῆς θεᾶς καί β) ὡς πρός τήν ἔκφραση πού προσδιορίζει τή νομική ὑπόστασή του μετά τόν θάνατο τῆς κυρίας του. Τά δύο αὐτά σημεία θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἀμέσως παρακάτω.

Ὅσο γνωρίζουμε, ἡ ἔκφραση *ὑπηρετοῦ<ν> τῇ θεῷ τές ἐθίμους συναγωγές* ἀπαντᾷ γιά πρώτη φορά, τουλάχιστον μεταξύ τῶν δημοσιευμένων ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας. Οἱ συνήθεις σχετικές ἐκφράσεις εἶναι *ὑπηρετεῖν τὰς εἰθισμένας (τὰς ἐθίμους [πάσας]) ἡμέρας, τὰς ἐθίμους ἡμέρας κατ[ἀ] π[ᾶ]σαν ἑορτήν, ταῖς ἐθίμες ἑορτές τῆς θεοῦ*<sup>15</sup> ἢ *προσμένειν τὰς ἐθίμους ἡμέρας*

13. Βλ. Κ. Μπουραζέλης, *Θεῖα Δωρεά, Μελέτες πάνω στήν πολιτική τῆς Δυναστείας τῶν Σεβήρων καί τήν Constitutio Antoniniana*, Ἀθήνα 1989, 139 μέ ἐπιγραφικές καί παπυρικές μαρτυρίες καί τήν παλαιότερη πάνω στό θέμα βιβλιογραφία. Γιά παραδείγματα ἀπό γραμματειακές πηγές πού δείχνουν ὅτι τό ρῆμα *χρηματίζειν* ἀποκτᾷ τή σημασία τοῦ *καλεῖσθαι, ὀνομάζεσθαι* βλ. Χ. Χαριτωνίδης, “Γλωσσικές Παρατηρήσεις”, *Πλάτων* 2 (1950), 127-8. Γιά τή χρήση τοῦ ρήματος στίς ἀπελευθερωτικές πράξεις, προκειμένου νά δηλωθεῖ ἡ νέα ἐπωνυμία τῶν ἀπελευθερωτῶν, βλ. Μ. -Η. Ζάχου -Κοντογιάννη, “Παρατηρήσεις σέ ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές τοῦ Ἐχίνου”, *Ἐγνατία* 1 (1989), 211 -2, ὅπου ἐπιγραφικά παραδείγματα καί παλαιότερη βιβλιογραφία.

14. Γιά ἀνάλογα παραδείγματα ἀπό ἐπιγραφές τῆς Ἄνω Μακεδονίας βλ. Ν. Vulić, *Sprotenik* 71 (1931), 28, ἀρ. 54, ὅπου γίνεται λόγος γιά κάποιον Αὐρήλιο Ἰούλιο. Ἐπίσης Αὐρηλία Ἰουλία ὀνομάζεται σέ ἀδημοσίευτη ἀκόμη ἐπιγραφή ἀπό τή Λευκόπετρα τοῦ ἔτους 239 μ.Χ. κάποια πωλήτρια δούλου πού κατοικοῦσε στήν Πελαγονία (βλ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 296 *ὄν ἡγόρασα ἐν Πελεγονικῇ παρὰ Αὐρηλίας Ἰουλίας*).

15. Οἱ περισσότερες ἀπό τίς ἐκφράσεις αὐτές παραδίδονται στίς ἐπιγραφές τοῦ ἀρχεί-

τῇ θεῶ<sup>16</sup>, προσμένειν τὰς ἐθίμους ἑορτάς πάσας.<sup>17</sup> Ὅπως σωστά παρατηρήθηκε ἦδη οἱ ἐθίμοι ἡμέραι δηλώνουν τὶς ἡμέρες τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων ποὺ λάβαιναν χώρα στὸ ἱερό ὅπου ἀφιερώνονταν οἱ δούλοι.<sup>18</sup> Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὴν λέξη *συναγωγαί* τῆς νέας ἐπιγραφῆς ποὺ σημαίνει τὴ συνάθροιση προσώπων κατὰ τὴ διάρκεια ἑορτῶν. Ἡ σημασία αὐτὴ πιστοποιεῖται ἀφενὸς ἀπὸ τὴν ἔκφραση *οὐσας τελετῆς καὶ συναγωγῆς* στὴν ἀρχὴ τοῦ νέου κειμένου καὶ ἀφετέρου ἀπὸ ἰκανὸ ἀριθμὸ ἐπιγραφικῶν παραλλήλων, ὅπου ἡ λέξις συνάπτεται μὲ τοὺς ὄρους *πανηγύρεις καὶ θυσίαι*.<sup>19</sup> Κατὰ συνέπεια ἡ ἔκφραση *ἐθίμοι συναγωγαί*, ὅπως καὶ ἡ ἔκφραση *ἐθίμοι ἡμέραι*, δηλώνει τὶς ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες θὰ ἔπρεπε νὰ προσέρονται<sup>20</sup> καὶ νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους στὸ ἱερό τῆς Ἐνοδίας οἱ ἀφιερωμένοι δούλοι. Πόσες καὶ ποι-

ου τῆς Λευκόπετρας βλ. Φ. Πέτσα, *Πρακτικά*, 292 κέξ. Στὴν ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Ἐνοδίας *EAM*, 116 στ. 7-10 συναντοῦμε τὴν ἔκφραση *ὑπηρετούντων αὐτῶν τῇ θεῶ τὰς ἐθίμους ἡμέρας*.

16. Βλ. *SEG* 37 (1987), 590 στ. 15.

17. *SEG* 34 (1984), 658 στ. 7 - 8.

18. Βλ. Φ. Πέτσα, *Πρακτικά*, 292 - 3, ὅπου δικαιολογημένα ἀνασχευάζεται παλαιότερη ἀποψη τῆς F. Papazoglou, "Affranchissement par consécration", *ἸΑ* 31 (1981), 176. Διαφωτιστικὴ γιὰ τὴ σημασία τῆς ἔκφρασης *ἐθίμοι ἡμέραι* εἶναι ἐπίσης ἡ ἐπιγραφὴ (τοῦ 1 αἰ. μ.Χ.) W. M. Ramsay, "Inscriptions d' Asie Mineure" *REG* 2 (1889), 20 - 21, ἀρ. 1 Β στ. 10 - 17 (πρβλ. *SEG* 41 [1991], 1799) ἀπὸ τὸ Ἀμόριο τῆς Μ. Ἀσίας, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι μύστις τοῦ Μίθρα προβαίνει σὲ δωρεὰ τῆς ἐπικαρτείας ἀμπελώνων στὴ μνήμη τῆς θυγατέρας του *ὅπως τὴν ἐξ αὐτῶν [καρ]πείαν καταχρᾶσθαι ἐ[θ]έλουσιν οἱ συνερχόμενοι καὶ θρησκέοντες [ἡ]ρῶν Κυρίλλης τῆς θυ[γα]τρὸς αὐτοῦ κατὰ ἔτος ταῖς ἐθίμοις ἡμέραις τοῖς Μίθρα Κανοῖς* (δηλ. τῆς ἑορτῆς Μιθρακανα).

19. Βλ. π.χ. τὴν περιφημὴ ἐπιτάφια ἐπιγραφὴ τοῦ βασιλιᾶ Ἀντιόχου τοῦ Α΄ τῆς Κομμαγενῆς στὴν Κῶ *OGIS*, 383 (1 αἰ. π.Χ.) ὅπου λέγεται (στ. 90 κέξ.) *ὅτι χάριν δέ θυ[σιῶν] πλήθους καὶ μεγέθους εὐνοχίας δύο προσκαθωσίωσα ἡμέρας ἑκατέραν τούτων ἐνιαύσιον ἑορτήν. βασιλείας δέ πλήθος* (sc. multitudo hominum qui in terra regni Antiochi subdita habitat) *εἰς συναγωγὰς καὶ πανηγύρεις καὶ θυσίας ταύτας διελὼν κατὰ κόμας καὶ πόλεις τοῖς ἔγγιστα τεμένειοις ... ἐνεορτάζειν ὥρισα*. Γιὰ ἄλλα ἐπιγραφικὰ παραδείγματα βλ. L. Robert, "Inscriptions de Lesbos et de Samos", *BCH* 59 (1935), 484 καὶ F. Sokolowski, *LSCG*, Paris 1962, 166 ἀρ. 71 - πρβλ. F. Pollard, *RE* IV (1932), λήμμα Συναγωγὴ, στήλ. 1284 - 6 καὶ W. Schrage, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, VII (1964), λήμμα Συναγωγὴ, 798 κέξ.

20. Μὲ τὴν ἔκφραση τῆς νέας ἐπιγραφῆς συνδέεται νοηματικὰ ἡ φράση ...*ἐλευθ[έραν] οὐσαν, ἐφ' ᾧ προσέρχητε τὰς ἐθίμους ἡμέρα[ς]...* ποὺ διάβασε (ἀπὸ φωτογραφία) σὲ ἀημοσίευτη ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ Μετόχι (Βεργίνα) ἡ M. Riel, "Konsekracije robova u Makedoniji u doba rimskog carstva (Consécration d' esclaves en Macédoine sous l' empire)" *ἸΑ* 43 (1993), 137. Ἡ φωτογραφία τῆς πέτρας δημοσιεύεται στὰ πρακτικὰ τοῦ τρίτου συμποσίου γιὰ τὴν *Ἀρχαία Μακεδονία* III, Θεσσαλονίκη 1983, πίνακας 17 εἰκ. 13.

ἐς ἧσαν αὐτές, ἐκτός βέβαια ἀπό τήν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῆς θεᾶς, τή δωδεκάτῃ τοῦ Δύστρου, δέν μᾶς εἶναι γνωστό.<sup>21</sup>

Τό δεύτερο σημεῖο στό ὁποῖο ἡ νέα ἐπιγραφή ἀποκλίνει στή χρήση τῆς ὀρολογίας ἀπό τίς ὑπόλοιπες ὁμοειδεῖς τῆς Μακεδονίας ἀφορᾷ τήν ἔκφραση μέ τήν ὁποία ὀρίζεται ἡ νομική ὑπόσταση τοῦ δούλου μετά τόν θάνατο τῆς κυρίας του. Ἀπό τό σύνολο τῶν δημοσιευμένων ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας σχετική ἀναφορά γίνεται μόνον σέ δεκαέξι κείμενα, τά περισσότερα ἀπό τά ὁποῖα προέρχονται ἀπό τή Λευκόπετρα, ὅπου ὀρίζεται ρητά ὅτι τό ἱερό πρός τό ὁποῖο γίνεται ἡ δωρεά θά ἔχει στό ἐξῆς τήν κυριότητα τοῦ δούλου. Οἱ σχετικές ἐκφράσεις εἶναι οἱ ἀκόλουθες: *μετά τήν ἐμὴν τελευτήν εἶναι Μητρὸς θεῶν, εἶναι τῆς θεοῦ, μηδένα εἶναι κύριον ἢ τήν θεόν μόνην, μηδένα εἶναι κυριώτερον ἢ τήν θεόν, εἶναι αὐτήν τῆς θεοῦ καί τὰ ἔγγωνα*<sup>22</sup> ἢ *[ἀφήσι]ν ἀπελευθέραν μετά τὸν ἐμόν θάνατον*<sup>23</sup>, ἐνῶ σέ μία ἀπό αὐτές ἀναφέρεται ὅτι ὁ χαριζόμενος δούλος θά ὑπηρετεῖ μετά τόν θάνατο τῶν κυρίων του τό ἱερό κατά τίς ἔθιμες μέρες.<sup>24</sup> Σέ ὀρισμένες ἀπό τίς παραπάνω περιπτώσεις τό κείμενο τῆς πράξης εἶναι ἀναλυτικότερο καί ὀρίζεται ὅτι, ἂν κάποιος ἰδιοποιηθεῖ τόν δωριζόμενο δούλο μετά τόν θάνατο τοῦ κυρίου του, θά καταβάλλει στό ταμεῖο τῆς θεᾶς (ἢ / καί στό αὐτοκρατορικό ταμεῖο) συγκεκριμένα πρόστιμα.<sup>25</sup> Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἀναφέρονται ἀμέσως μετά τήν ἔκφραση *εἶναι τῆς θεοῦ* ἄλλοι εἰδικότεροι ὄροι τῆς δω-

21. Θά μποροῦσε νά ὑποθέσει πάντως κανεῖς ὅτι σέ αὐτές συμπεριλαμβάνονταν οἱ ἡμέρες κατά τίς ὁποῖες διενεργοῦνταν οἱ ἄλλες γνωστές ἀπελευθερώσεις τοῦ ἱεροῦ δηλ. ἡ δεκάτῃ τετάρτῃ τοῦ Δύστρου (EAM, 116) καί ἡ τετάρτῃ καί δεκάτῃ πέμπτῃ τοῦ Δίου (EAM, 117 α καί β).

22. Γιά τίς ἐπιγραφές ἀπό τή Λευκόπετρα βλ. SEG 26 (1976/1977), 729· SEG 27 (1977), 291 καί 294· SEG 28 (1978), 545· Θ. Χ. Σαοικιάκης, *Ρωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1977 Μέρος Β', 104 - 5 ἀρ. 4 καί 9, ἐπίσης Φ. Πέτσας, *Πρακτικά* 297 ὅπου τά ὑπόλοιπα ἀδημοσίευτα ἀκόμη κείμενα πού περιέχουν τίς παραπάνω ἐκφράσεις· βλ. ἀκόμη τήν ἐπιγραφή ἀπό τήν Ἔδεσσα Π. Παπαγεωργίου (σημ. 7), 73 ἀρ. 11 (πρβλ. Σ. Πελεκίδη, Ἀνασκαφή Ἐδέσσης, *ΑΔ* 8 [1922 - 3], 266).

23. M. B. Hatzopoulos, *Cultes...* (σημ. 1), 63.

24. Βλ. Ph. Petsas, "Μήτηρ Θεῶν Αὐτόχθων. Unpublished manumission inscriptions from Macedonia", *Ἀρχαία Μακεδονία* III, 1977, Θεσσαλονίκη 1983, 244, ἀρ. 6, ὅπου παρατίθενται μόνον ἡ ἀγγλική μετάφραση τοῦ κειμένου: I, Poplios Aelios Amatokos, give as a gift to the Mother of the Gods Autochthonous Neikon raised as my own slave to serve after my death and that of my wife on festival days during every celebration.

25. Βλ. SEG 27 (1977), 291 στ. 9 κέξ., Θ. Χ. Σαοικιάκης (σημ. 22), 104 ἀρ. 4 στ. 7 κέξ., Φ. Πέτσας, *Πρακτικά* 297 καί Π. Παπαγεωργίου (σημ. 7), 73 ἀρ. 11 (πρβλ. Σ. Πελεκίδη [σημ. 22] 266) στ. 16 κέξ.



ρεᾶς· ἔτσι λ.χ. στή Λευκόπετρα ἄλλοτε ἐπιτρέπεται ἡ πώληση τοῦ δούλου, ἐάν κάποιος θελήσει νά τόν ἀγοράσει, ὁπότε καθορίζεται ἡ τιμή του<sup>26</sup>, καί ἄλλοτε τίθεται ὡς ὄρος κυριότητος νά μήν μπορεῖ κανεῖς ἐξ ὀνόματος τῆς θεᾶς νά πουλήσει, νά δανείσει ἢ νά ὑποθηκεύσει τό δῶρο<sup>27</sup>.

Ἐντίθετα πρὸς τίς παραπάνω ἐπιγραφές στή σχολιαζόμενη ἐδῶ ἡ νομική ὑπόσταση τοῦ δούλου μετὰ τόν θάνατο τῆς κυρίας του προσδιορίζεται βραχυλογικά μέ τήν ἔκφραση *ἵνε ἀνεπίληπτον*. Ὁ ὄρος *ἀνεπίληπτος* μαρτυρεῖται γιά πρώτη φορά στίς δημοσιευμένες ὁμοειδεῖς ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας· ἐμφανίζεται, ὡστόσο, σέ ὀρισμένες ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές ἄλλων περιοχῶν. Ἔτσι λ.χ. ἀπαντᾶ σέ μία ἀπελευθέρωση ἀπό τό Παντικάπαιο τοῦ 80 μ.Χ. ὅπου κάποια Ἑβραία ὀνόματι Χρηστή ἀφίησιν ἐπὶ τῆς [προ]σευχῆς (δηλ. στή συναγωγή) *θρεπτόν Ἡρακλᾶ, ἐλευθερον... ἀνεπίληπτον καί ἀπαρενόχλητον ἀπό παντός κληρονόμου, τ]ρέπεσθαι αὐτόν ὅπου ἂν βούλ[η]ται ἀνεπικωλύτως*.<sup>28</sup> Ἀπαρενόχλητος καί ἀνεπίληπτος ἀπό παντός κληρονόμου ὀρίζεται ἐπίσης νά εἶναι ἕνας ἄλλος ἀπελεύθερος τόν ὁποῖο ἀπελευθερώνει ἄγνωστο μέλος τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητος τῆς ἴδιας πόλης τόν 2. αἰ. μ.Χ.<sup>29</sup> Στόν ἑλλαδικό χῶρο ὁ ὄρος *ἀνεπίληπτος* ἐμφανίζεται σέ ἀπελευθερωτική πράξη τῆς Καλύμνου (1. αἰ. μ.Χ.) ὅπου μετὰ τήν ρήτρα τῆς παραμονῆς ὀρίζεται ὅτι ἡ ἀπελευθερούμενη δούλη μέ τόν θάνατο τῆς κυρίας της *ἔσται αὐτεξούσιος, ἀνεπίληπτος πάσης ἀπελευθερωτικῆς ἀγωγῆς...*<sup>30</sup> Ὁ ὄρος *ἀνεπίληπτος*, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἐρμηνεύθηκε δικαιολογημένα ὡς ἰσοδύναμος τοῦ ὄρου *ἀνέπαφος* (*ἀνέφαπτος*), δηλώνει δηλ. τήν ἀπαγόρευση νά ἀσκήσει κανεῖς φυσικό καταναγκασμό καί νά ὑποδουλώσει γιά λογαριασμό του ἕνα δοῦλο ἐπικαλούμενος ὁποιοδήποτε δι-

26. Βλ. Θ. Χ. Σαριμάκης (σημ. 22), 105 ἀρ. 9 στ. 16 κέξ.

27. Βλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 298.

28. Βλ. *CIRB*, 70 (=CII Γ', ἀρ. 683 + prolegomenon σ. 64-5).

29. Βλ. *CIRB*, 71 (=CII Γ', ἀρ. 684 + prolegomenon σ. 5 ἀρ. 6).

30. M. Segrè, "Tituli Calymnii", *Annuario* 22-23 (n.S. 6-7) [1944-5], 180, ἀρ. 152. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τήν ἔρευνα· βλ. P. Roussel, "Affranchissement et adoption d' enfant à Kalymnos", *REA* 1942, 217-223 (πρβλ. *Bull. épigr.* 1942, 130), C. B. Welles, "Manumission and adoption", *Mélanges F. de Visscher* II (= *Revue Int. Droits Antiq.* 3), Paris 1949, 507 - 520 ( πρβλ. *Bull épigr.* 1951, 163), Ἄ. Μπαμπάκου, *Σχέσεις Οἰκογενειακοῦ Δικαίου εἰς τήν νῆσον Κάλυμνον τόν Α' μ.Χ. αἰῶνα*, Ἀθῆναι 1963, 75-8 (= *Familien-Verhältnisse auf der Insel Kalymnos im 1. nachchristlichen Jh.* Köln - Wien 1973, 64 - 8)· βλ. ἐπίσης A. Babakos, "Zur angeblichen Freilassung mit anschließender Adoption in Kalymna", *SZ* 80 (1963), 342 κέξ.

καίωμα ἢ αἰτία.<sup>31</sup> Ἡ σύνδεση ἐξάλλου τοῦ ἀνεπίληπτος μέ κληρονόμους πού γίνεται στίς προαναφερθεῖσες ἀπελευθερωτικές πράξεις ἀπό τό Παντικάπαιο δείχνει ὅτι μία κατηγορία προσώπων τά ὅποια θά μπορούσαν νά ἐγείρουν ἀξιώσεις ἐπί τοῦ ἀπελευθερωμένου δούλου εἶναι οἱ κληρονόμοι τοῦ ἐλευθερωτῆ. Μέ τήν ἔννοια αὕτη ἡ ἔκφραση τῆς νέας ἐπιγραφῆς ἀνεπίληπτον ἴνε θά πρέπει νά γίνει κατανοητή ὡς ἰσοδύναμη τῆς φράσης τούτων (sc. τῶν δούλων) οὐδὲς κυρ[ι]έ]υσι οὗτ' ἐμοῦ κληρονόμος οὔτε δανιστής μίας ἄλλης ἀπελευθερωτικῆς ἐπιγραφῆς ἀπό τό ἱερό τῆς Ἑνοδίας (τοῦ 265/6 μ.Χ.).<sup>32</sup> Τά ἴδια πρόσωπα θά πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ὑπονοοῦν πρωτίστως οἱ γενικόλογες ἐκφράσεις ἄλλων ἀπελευθερώσεων ἀπό τή Μακεδονία πού ἀναφέρονται στήν περίπτωση τῆς παράνομης ἰδιοποίησης ἀφιερωμένων σέ ἱερά δούλων, ὅπως λ.χ. ὅς δ' ἀνβουληθῆ ἐπιλαβέσθαι ... ἢ ἐπίσης εἰ δέ τις ἀντιποιήσῃτε κ.τ.λ.<sup>33</sup>

Το ἐρώτημα πού τίθεται τώρα γιά τήν κατανόηση τῆς νέας ἐπιγραφῆς ὡς πρὸς τήν νομική ὑπόσταση τοῦ δούλου εἶναι, ἂν, ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας ἀπὸ αὐτῆς τῆς ρήτρας εἶναι τοῦ θεοῦ ἢ ἄλλης σχετικῆς ἔκφρασης, δικαιούμαστε νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ Αὐρηλία Ἰουλία ἄφησε μετὰ τὸν θάνατό της τελείως ἐλεύθερο τὸν δούλο της Ἑρμῆ, ὅπως δηλ. συμβαίνει στίς προαναφερθεῖσες ἀπελευθερώσεις τοῦ Παντικαπαίου καὶ τῆς Καλύμνου. Ἐνα τέτοιο συμπέρασμα θά ἦταν ὡστόσο παρακινδυνευμένο, γιατί θά θεωροῦσε ὡς δεδομένο ὅτι τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ταυτίζεται μέ τό ἐπίσημο ἔγγραφο τῆς δωρεᾶς, ἐνῶ ὅπως εἶναι γνωστό καὶ ἀπὸ ἄλλου, κατὰ τή στηλογράφηση μιᾶς ἀπελευθερωτικῆς πράξης γράφονταν μέ ἐπιλεκτικό τρόπο βασικά στοιχεῖα τοῦ σχετικοῦ ἐγγράφου.<sup>34</sup>

31. Βλ. Α. Babakos (σημ. 30), 345 ὁ ὁποῖος παραπέμπει σέ δελφικές ἀπελευθερωτικές πράξεις λ.χ. στήν *SGDI*, 1869 (τοῦ 176 π.Χ.) στ. 6 κέξ., ὅπου σχετικά μέ τό καθεστὸς δύο ἀπελευθερωμένων δούλων ἀναφέρεται ... ὥστε ἐλεύθερα εἶμεν καὶ ἀνέφαπτα τὸν πάντα βίον ποέοντα ἅ κα θέλωντι· εἰ δέ τις κα ἐπιλαμβάνηται ἐπὶ καταδουλώσει. Σέ ἀνάλογο συμπέρασμα γιά τήν ἰσοδυναμία τῶν ὄρων ἀνέπαφος καὶ ἀνεπίληπτος ὀδηγούμαστε, ἄλλωστε, καὶ ἀπὸ τήν ἔκφραση ἀνέπαφος καὶ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ παντός κληρονόμου πού ἀπαντᾶ σέ ἀπελευθερωτικὴν πράξιν ἀπὸ τό Παντικάπαιο· βλ. *CIRB*, 74, πρβλ. 1123. Γιά τοὺς ὄρους αὐτοὺς βλ. ἐπίσης *Bull épigr.* 1968, 538, σ. 527.

32. *EAM*, 116.

33. Βλ. *SEG*, 36 (1986), 621 στ. 13 κέξ. (ὅς δ' ἀνβουληθῆ ἐπιλαβέσθαι αὐτῆς ἢ τῶν γεννηθέντων αὐτῆς)· Π. Παπαγεωργίου (σημ. 7), 72 ἀρ. 6 ἀπὸ τήν Ἑδεσσα καὶ *SEG* 27 (1977), 292 στ. 6 κέξ. (εἰ δέ τις ἀντιποιήσῃτε τούτων) ἀπὸ τή Λευκόπετρα.

34. Γιά τὴν σχέση ἐπιγραφῆς καὶ πρωτοτύπου πού φυλάσσεται σέ ἀρχεῖο, ὅπως συνέβαινε μέ τίς ἀπελευθερωτικές πράξεις πού χάρασσαν ἰδιώτες, βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ

Είναι δηλ. πιθανόν μία έκφραση όπως *εἶναι τῆς θεοῦ* πού θά δήλωνε τήν ἐξάρτηση τοῦ δούλου ἀπό τό ἱερό μετά τό θάνατο τῆς κυρίας του νά ὑπῆρχε στό ἐπίσημο ἔγγραφο τῆς δωρεᾶς καί νά μή χαράχθηκε στό συντομότερο κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς πού ἔχουμε μπροστά μας. Τό ἐπίσημο ἔγγραφο θά περιλαμβάνονταν στό γνωστό ἀπό τίς ἐπιγραφές τῆς Λευκόπετρας *πιττάκιον τῆς δωρεᾶς*. Ὅτι καί στίς ἀπελευθερώσεις τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐνοδίας θά πρέπει τήν ἐποχή αὐτή (3 αἰ. μ.Χ.) νά ἀκολουθοῦνταν ἡ ἴδια διαδικασία δημοσιοποίησης μέ ἐκείνη τῶν ἀπελευθερώσεων τῆς Λευκόπετρας, δηλ. δημοσίευση καί ἀνάρτηση τοῦ ἐπίσημου ἐγγράφου τῆς πράξης (*πιττακίου δωρεᾶς*) σέ δημόσιο χώρο (σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ρητά στό Καισαρεῖο) ἐπί τριάντα ἡμέρες γιά ὑποβολή ἐνστάσεων<sup>35</sup> καί μετά τήν παρέλευση τῆς προθεσμίας αὐτῆς στηλογράφηση, ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ

---

G. Klaffenbach, "Bemerkungen zum griechischen Urkundenwesen", *Sitzungsberichte der deutschen Akademie der Wiss. Berlin*, 6 (1960), 26 πού τονίζει ὅτι ... nicht die[se] Steinpublikation sondern das im Archiv aufbewahrte Original ... die eigentliche Rechtsgültigkeit besaß, daß es also dieses Originaldokument war, auf das man in allen Zweifelsfragen oder Streitfällen zur Klarstellung zurückgriff" καί γιά τίς ἀπελευθερωτικές πράξεις εἰδικά μέ ἀφορμή τήν περίπτωση τῆς Καλύμου Ἀ. Μπαμπάκος (σημ. 30), 24-5.

35. Γιά τή διαδικασία αὐτή βλ. *SEG* 42 (1992), 611 στ. 2 κέξ. (.. *ἐν Αἰγυπτῶν Αὐρήλιος Ποσειδώνιος προσέθηκεν πιττάκια πρὸς τοῦ Κεσαρείου εἰς τοὺς ἰθισμένους τόπους δεξι>ωρούμενος θεᾶ Ἀυτόχθονι κοράσιν κλπ*) καί Μ. Β. Hatzopoulos, *Cultes...* (σημ. 1), 70 (*ἔδωρήσατο θεῶ Ἀγρί[ω] Διονύσω, Κρουπιῶ, Ψευδάνορι .. ὡς τὸ προτεθέν πιττάκιον τῆς δωρεᾶς περιέχει ...*), πρβλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 302· γιά τίς χρήσεις τοῦ Καισαρείου ὡς διοικητικοῦ κέντρου βλ. C. Kunderewitz, *Quelques remarques sur le rôle des KAISAREIA dans la vie juridique de l' Egypte romaine*, *JJP* XIII (1961), 123 - 129. Ὁ ἀριθμὸς τῶν τριάντα ἡμερῶν προσδιορίζεται, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ (βλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά* 302 καί Μ. Β. Hatzopoulos, *Bull. épigr.* 1994, 399) ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τῆς Λευκόπετρας Θ. Χ. Σαρκάκης (σημ. 22), 105 ἀρ. 10· πρβλ. *Bull. épigr.* 1983, 253, ὅπου λέγεται ρητὰ ὅτι ἡ δωρεᾶ ἐγίνε καταχθείσης τῆς τριακονθήμερου κατὰ τὴν ἀπόφασιν τὴν Τερτυλλιανοῦ Ἀκύλλα τοῦ γενομένου ἀνθυπάτου καί στήν ὁποία μετὰ τὴ λέξη τριακονθήμερου θά πρέπει νά ἐννοηθεῖ ἡ λέξη περίοδος (βλ. σχετικὰ W. Clarysse, "Abbreviations and Lexicography", *AC* 21 [1990], 37 - 42). Ἐν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τοῦ Τερτυλλιανοῦ ἴσχυε κάποια προθεσμία γιά τὴν ὑποβολὴ ἐνστάσεων καί ποιά ἦταν ἡ ἀκολουθούμενη διαδικασία δέν μᾶς εἶναι γνωστό. Ἡ προθεσμία πάντως τῶν τριάντα ἡμερῶν γιά ὑποβολὴ ἐνστάσεων γενικά φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε πρακτικὴ τῆς ρωμαϊκῆς διοίκησης, ὅπως δείχνουν ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, καί συνεπῶς εἶναι πιθανὸ ὅτι εἰσήχθη στή νομικὴ διαδικασία τῶν ἀπελευθερώσεων στή Μακεδονία ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Προθεσμία τριάντα ἡμερῶν γιά ὑποβολὴ ἐνστάσεων προβλέπεται στὰ ἀκόλουθα ρωμαϊκὰ διοικητικὰ ἔγγραφα: H. Malay, *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum*, Wien 1994, 167 ἀρ. 523 (δίγλωσσο ἀνθυπατικὸ ἔδικτο τοῦ 134 - 5 μ.Χ. ἀπὸ τὰ Ἀρῖλλα τῆς Μ. Ἀσίας), D. Geagan, "The Isthmian Dossier of P. Licinus Priscus Juventianus", *Hesperia* 58 (1989), 351 (ἀνθυπατικὸ rescryptum, τοῦ 2 μισοῦ τοῦ 2 αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν Κόρινθο) καί *SEG* 37 (1987), 593 (ἐπιστολὴ τοῦ Ἀδριανοῦ, ἀπὸ τῆ

οἱ ὄροι *ἀναντίρητος* καὶ *ἀναντιρήτως* πού συναντοῦμε σέ δύο ἄλλες ἐπιγραφές τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑνοδίας<sup>36</sup>. Μὲ ἄλλα λόγια οἱ ὄροι αὐτοὶ ὑποδηλώνουν ὅτι τὸ πιττάκιον τῆς δωρεᾶς ἐξετέθη δημόσια, ἀλλὰ δὲν ὑποβλήθηκε ἀπὸ κανένα ἐνδιαφερόμενο ἔνσταση γιὰ τὴ νομιμότητα τῆς πράξης.

Ὁ βραχυλογικός τρόπος ἐκφορᾶς τῆς νέας ἐπιγραφῆς δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ τὸν περαιτέρω προσδιορισμὸ τῆς νομικῆς ὑπόστασης τοῦ δούλου, δηλ. ἂν μέ τὴν πράξη τῆς δωρεᾶς ὁ Ἑρμῆς παραχωρήθηκε στὸ ἱερό τῆς Ἑνοδίας ὡς ἱερόδουλος ἢ ὡς ἀπελεύθερός του, πρόβλημα πού ὑπόκειται, ἄλλωστε, στὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀπελευθερώσεων μὲ ἀφιέρωση τόσο στὴ Μακεδονία ὅσο καὶ ἄλλοῦ<sup>37</sup>. Ἐν πράγματι ἡ παροῦσα πράξη καθιστοῦσε τὸν Ἑρμῆ ἀπελεύθερο

---

Μακεδονία). Στὴν καθιέρωση αὐτῆς τῆς τριακονθήμερης προθεσμίας δὲν ἀποκλείεται νὰ συνέβαλε ἢ συνήθεια νὰ παραμένουν ἀναρτημένα σὲ δημόσιους τόπους ἔγγραφα τῆς ρωμαϊκῆς διοίκησης γιὰ τριάντα ἡμέρες βλ. J. Nollé, *Nundinas instituere et habere; epigraphische Zeugnisse zur Einrichtung u. Gestaltung von ländlichen Märkten in Afrika u. in der Provinz Asia*, Hildesheim 1982, 50 μὲ παραδείγματα καὶ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. - Διαφορετικὴ ἐντύπωση ὡς πρὸς τὴ διάρκεια τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀνάρτησης τοῦ πιττακίου δωρεᾶς σὲ δημόσιο χωρὸ θὰ μποροῦσε νὰ προκαλέσει ἡ ἐπιγραφή *SEG 27 (1977)*, 290 (πρβλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 302), τοῦ ἔτους 243 μ.Χ. ἀπὸ τὴ Λευκόπετρα. Στὴν ἐν λόγω ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας σημειώτεον ὅτι τὸ τυπικὸ δὲν μοιάζει μὲ καμμία ἄλλη ἀπὸ τίς γνωστὲς ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές, ἀναφέρεται ὅτι κάποιος Φουνδάνιος Νικέρωσ *τῆ λ' τοῦ Δαισίου μηνός ... ἐν Βεροία τῆ μητροπόλι τῆς Μακεδονίας καὶ δις Νευκόρου ... ἐμαρτυροποιήσατο τοὺς ἐπισφραγισμένους προτεθεικέναι αὐτὸν πιττάκιον δωρεᾶς ἀπὸ τῆς εἰκάδος τοῦ προγεγραμμένου μηνός, ἐξῆς ἡμερῶν δέκα, ἐκ πιττακίου ἀντιλήφθη καὶ ἀντεσφραγίσθη τὰ ὑπογεγραμμένα, δωρεῖσθαι δὲ τὸν Νευκέρωτα Μητρο Θεῶν Αὐτόχθονι παιδίον αὐτοῦ ὀνόματι Νευκοτύχην*. Κατὰ τὴ γνώμη μας μὲ τὴν 30ῃ Δαισίου δὲν ἐξαντλήθηκαν οἱ ἡμέρες κατὰ τίς ὁποῖες τὸ πιττάκιον θὰ ἔπρεπε νὰ μείνει ἀναρτημένο γιὰ τὴν ὑποβολὴ ἐνοστάσεων, δηλ. στὴν προκειμένη περίπτωσι δέκα ἡμέρες. Ἡ 30ῃ Δαισίου ἀποτελεῖ ἀπλῶς τὴν ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία ὁ Φουνδάνιος Νικέρωσ ζήτησε καὶ ἔλαβε γιὰ ἀγνωστους λόγους ἐπικυρωμένο διὰ μαρτύρων ἀντίγραφο, ἐνῶ τὸ πιττάκιον παρέμεινε ἀναρτημένο ὡς τὴ συμπλήρωση τῶν τριάντα ἡμερῶν. Στὴν ὑπόθεσι ὅτι στὴν παραπάνω ἐπιγραφή γίνεται λόγος γιὰ ἀντίγραφο μᾶς ὀδηγεῖ ἡ φράσι *ἐκ πιττακίου ἀντιλήφθη καὶ ἀντεσφραγίσθη τὰ ὑπογεγραμμένα*, ὅπου κατὰ πᾶσα πιθανότητα τὸ ἀμάτυρο ἀπὸ ἄλλοῦ ῥῆμα *ἀντισφραγίζομαι* παραπέμπει στὸ οὐσιαστικὸ *ἀντισφράγισμα* πού ἔχει τὴ σημασία τοῦ σφραγισμένου ἀντιγράφου σὲ ἐπιστολῇ Ρωμαίου ἀξιωματοῦχου πρὸς τοὺς Χίους (τοῦ 4/5 μ.Χ.): βλ. R. Sherk, *Roman Documents from the Greek East*, Baltimore 1969, 352 ἀρ. 70 στ. 12 *εὔρον τοῖς μὲν χρόνοις ἀρχαιότατον δόγμα[ς] συνκλήτου ἀντισφράγισμα ...* πρβλ. Ἄ. Κοραῆ, Ἔτακτα Γ (Χιακαὶ Ἐπιγραφαί), Παρίσι 1830, 276 γιὰ τὴ σημασία τῆς λέξης.

**36.** *EAM*, 117 α καὶ β, πρβλ. E. Vutiras, *Bemerkungen zu zwei makedonischen Freilassungsurkunden, Tyche* 1 (1986), 233-4· K. Buraselis, *Gnomon* 61 (1989), 211 καὶ M. B. Hatzopoulos, *Bull. épigr.* 1988, 822.

**37.** Ἀπὸ τὴν ἐκτεταμένη βιβλιογραφία βλ. τίς προαναφερθεῖσες μελέτες τῶν F. Papazoglou (σημ. 18), E. Vutiras (σημ. 36) καὶ τελευταία M. Riel (σημ. 20) ἢ ἀδημοσίευτη

τοῦ ἱεροῦ μέ μόνη τήν ὑποχρέωση νά προσφέρει μετά τόν θάνατο τῆς κυρίας του τίς ὑπηρεσίες του σέ αὐτό κατά τίς ἔθιμες μέρες, ὅπως εἶδαμε ὅτι συμβαίνει σέ ἐπιγραφή ἀπό τή Λευκόπετρα, τότε εἶναι προφανές ὅτι τά κίνητρα τῆς Αὐρηλίας Ἰουλίας δέν ἦταν μόνο ἡ εὐσέβειά της ἢ ἐνδεχομένως κάποιες λανθάνουσες οἰκονομικές σχέσεις πρὸς τόν δοῦλο ἢ τό ἱερό, ἀλλά καί ἡ ἐπιθυμία της νά βελτιώσει τήν κοινωνική του θέση, ἴσως ὡς ἀντάλλαγμα γιά τή γηροκομία της.

*Π. Μ. Νίγδελης*  
*Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*

*Γ. Α. Σουρῆς*  
*Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*

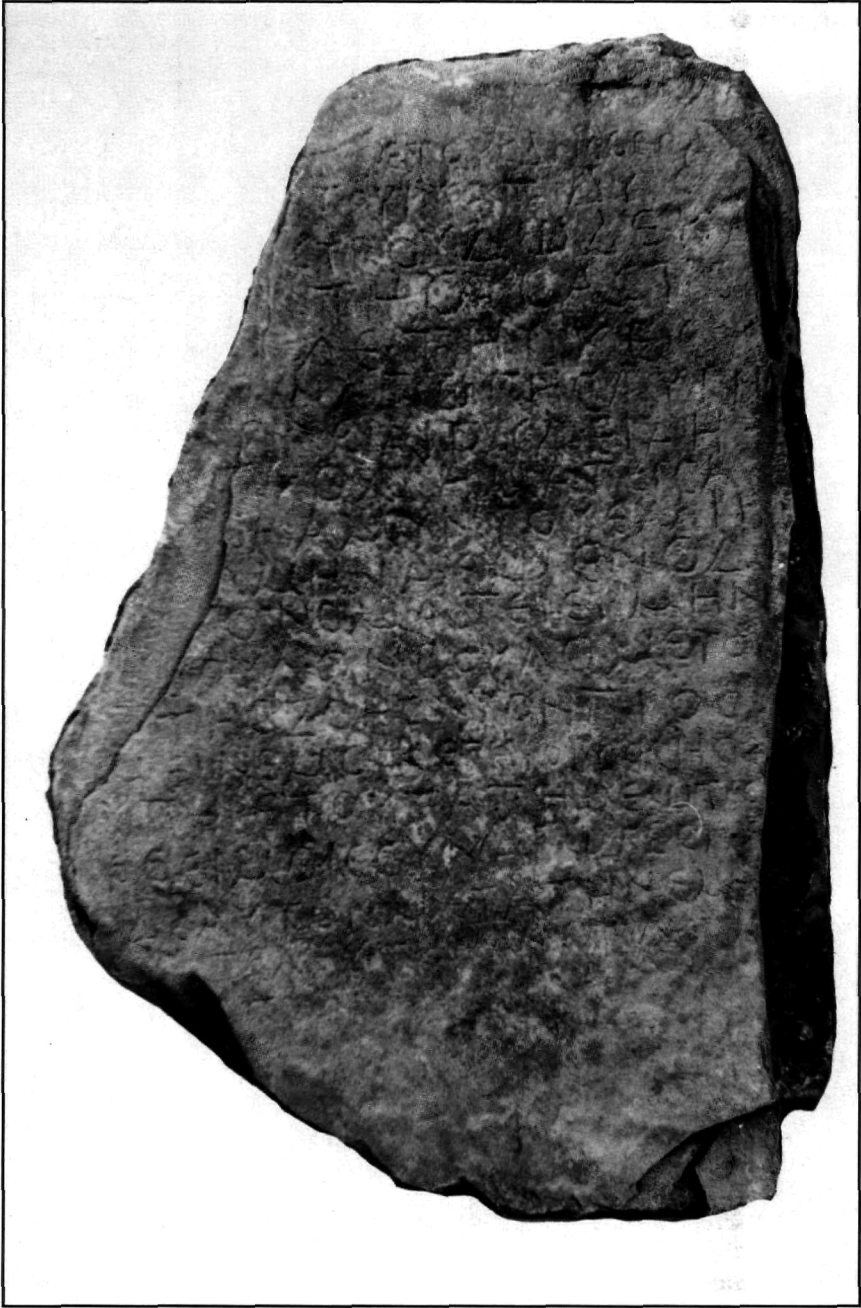
*SUMMARY*

A NEW MANUMISSION FROM A SANCTUARY OF ENODIA  
(EXOCHI, KOZANI)

Three manumission records, dating to the second half of the third century AD, are already known from the sanctuary of the goddess Enodia, which was probably situated near the village of Exochi in the prefecture of Kozani. The new manumission inscription published here is dated the twelfth day of the month of Dystros in the year AD 223/4, which was also, as the inscription states, the day (or one of the days) of the goddess's festival. As is the case with other inscriptions, the manumission takes the form of the dedicating of the slave to the deity expressed by the usual verb ἐχαρισάμην.

The terms of the manumission are: i) the slave, named Hermes, must remain (προσμεῖνε) with his owner, Aurelia Julia, for the rest of her life and look after her in her old age (γηροβοσκήσε); and ii) he must offer his services to the goddess on the days when celebrations are being held in the sanctuary (ὑπηρετοῦντα τῆς ἐθειμοῖς συναγωγῆς).

The owner also specifies that, after her death, her slave shall be ἀνεπίληπτος -i.e that no-one shall be able to claim him from the sanctuary. This is the first time this interesting term, which is also encountered in manumission inscriptions from other areas, has been found in a macedonian manumission.



*Π. Μ. Νίγδελης - Γ. Α. Σουρής: Ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή ἀπό τό ἱερό τῆς Ἐνοδίας  
(Ἐξοχή Κοζάνης).*